

فرمهای پروپوزال و تولید علوم انسانی اسلامی

سلمان فرهنگمند^۱

علی اکبر فرهنگی^۲

چکیده

هدف: از انجام این پژوهش، نقد و بررسی جایگاه و نقش فرمهای پروپوزال مقطع تحصیلی دکتری رشته‌های علوم انسانی در تولید علوم انسانی اسلامی بود. **روش:** روش در این پژوهش از جنبه کلی، تعقلی؛ از لحاظ هدف، بنیادی؛ از لحاظ ماهیت، توصیفی-تحلیلی و از لحاظ شیوه گردآوری اطلاعات، از نوع اسنادی کتابخانه‌ای بود. **یافته‌ها:** ۱. تفاوت تحقیقات بنیادی و روش داده‌بنیاد؛ ۲. مبانی فلسفی، مهم‌ترین مدخل ورود ارزشها، هنجارها و فرهنگ بومی به نظریه‌ها می‌باشند؛ ۳. انتخاب روش تحقیق، به پیش‌فرضهای محقق درباره روش‌شناسی برمی‌گردد؛ ۴. روش در تحقیقات بنیادین، مقدم بر نظریه است؛ ۵. عوامل اصلی در گزینش روش عبارتند از: مسئله و موضوع تحقیق، هدف از تحقیق و مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی. **نتیجه‌گیری:** اولاً، فرمهای پروپوزال کنونی، نقشه راهی اند که نه تنها راهنمای دانشجویان به یکی از رویکردهای تأسیسی و اجتهادی معطوف به تولید علم در چارچوب اندیشه‌های اسلامی نیستند، بلکه اصولاً دانشجویان را در مسیری مخالف تولید علم و نظریه‌پردازی راهبری می‌کنند. ثانیاً، در روش تحقیق بنیادین، پیش‌فرضها درباره مبانی، جایگاه محوری دارند و باید در فرمهای پروپوزال، این مبانی لحاظ شوند.

واژگان کلیدی: فرمهای پروپوزال، تحقیقات بنیادی، مبانی فلسفی، نظریه پردازی، تولید علوم انسانی اسلامی.

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۰۳؛ تصویب نهایی: ۱۴۰۰/۰۶/۱۴.

۱. دکترای مدیریت رسانه از دانشگاه تهران.
۲. دکترای ارتباطات از دانشکده ارتباطات دانشگاه اوهایو آمریکا؛ استاد دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) / نشانی: تهران؛ تقاطع بزرگراه چمران و خیابان جلال آل احمد، دانشکده مدیریت دانشگاه تهران / نامبر: ۸۸۰۰۶۴۷۷ / Email: dr_aafarhangi@yahoo.com

الف) مقدمه

مهم‌ترین مرحله در مقطع تحصیلی دکتری رشته‌های علوم انسانی، تهیه و تدوین رساله است. اما این مرحله، مبتنی بر پروپوزال تصویب شده است. بنابر این، اساسی‌ترین مرحله در تدوین پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها، تکمیل فرم پروپوزال و تصویب آن است که نقشه راه پژوهشگر است. فرمهای پروپوزال به صورت محوری، بیانگر روش تحقیق می‌باشند.

۱. بیان مسئله

مسئله اصلی تحقیق حاضر این است که جایگاه و نقش فرمهای پروپوزال مقطع تحصیلی دکتری رشته‌های علوم انسانی در تولید علوم انسانی اسلامی چیست؟

۲. ضرورت توجه به تحقیقات بنیادی مبتنی بر مبانی فلسفی در فرمهای پروپوزال

فضای کلی حاکم بر تحقیقاتی که در عرصه علوم انسانی و اجتماعی^۱ در کشور ایران صورت گرفته و می‌گیرد، کاربردی و مبتنی بر حل مسائل، بر پایه نظریه‌ها و مدل‌های ارائه شده توسط اندیشمندان غربی است که برای پاسخگویی به مسائل و مشکلات جوامعی با ویژگی‌های خاص خود پدید آمده‌اند.

رهبر معظم انقلاب اسلامی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای می‌فرمایند: «نقص فلسفه ما این نیست که ذهنی است - فلسفه طبعاً با ذهن و عقل سروکار دارد. نقص فلسفه ما این است که این ذهنیت، امتداد سیاسی و اجتماعی ندارد. فلسفه‌های غربی برای همه مسائل زندگی مردم، کم و بیش تکلیفی معین می‌کند؛ سیستم اجتماعی را معین می‌کند، سیستم سیاسی را معین می‌کند، وضع حکومت را معین می‌کند، کیفیت تعامل مردم با همدیگر را معین می‌کند؛ اما فلسفه ما به طور کلی در زمینه ذهنیات مجرد باقی می‌ماند و امتداد پیدا نمی‌کند. شما بیاید این امتداد را تأمین کنید و این ممکن است؛ کما اینکه خود توحید یک مبنا فلسفی و یک اندیشه است؛ اما شما ببینید این توحید یک امتداد اجتماعی و سیاسی دارد. "لا اله الا الله" فقط در تصورات و فروض فلسفی و عقلی منحصر و زندانی نمی‌ماند؛ وارد جامعه می‌شود و تکلیف حاکم را معین می‌کند، تکلیف محکوم را معین می‌کند، تکلیف مردم را معین می‌کند. می‌توان در مبانی موجود فلسفی ما نقاط مهمی را پیدا کرد که اگر گسترش داده شود و تعمیق گردد، جریانهای بسیار فیاضی را در خارج از محیط ذهن به وجود می‌آورد و تکلیف جامعه و حکومت و اقتصاد را معین می‌کند. دنبال اینها بگردید. این نقاط را مشخص و رویشان کار کنید؛ آن‌گاه یک دستگاه فلسفی درست کنید». (خامنه‌ای، ۱۳۸۲)

۱. منظور از علوم اجتماعی در این تحقیق، آن دسته از علوم انسانی است که موضوع آنها، کنشهای اجتماعی انسان، لوازم، عوارض و پیامدهای آن است؛ مانند مدیریت، جامعه‌شناسی و ...

۳. پیشینه پژوهش

در ارتباط با این پژوهش، فرمهای پروپوزال تحصیلات تکمیلی رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی برخی از مهم‌ترین دانشگاههای کشور، نظیر دانشگاه تهران، دانشگاه تربیت مدرس و ... بررسی شد. نخستین مسئله در مواجهه با فرمهای پروپوزال، عنوان و قالب فرم است که معمولاً عنوان فرم عبارت است از: «پرسشنامه طرح پژوهشی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری (پیشنهاد موضوع پایان‌نامه)» یا عناوین دیگری با همین مضمون. البته در برخی موارد، عناوین پروپوزال‌های کارشناسی ارشد و دکتری تخصصی متفاوت است، اما قالب کلی آنها یکی است. اولاً، این عناوین یا قالبها برای تمامی رشته‌های تحصیلی، اعم از علوم انسانی و فنی و ... یکسان طراحی شده‌اند! گویی روش تحقیق در تمامی رشته‌های علمی اعم از تجربی، علوم پایه، انسانی و ... یکسان است! ثانیاً، قالبهای یکسان و مشابه به صورتی عام برای کارشناسی ارشد و دکتری تخصصی در نظر گرفته می‌شوند! در حالی که در رشته‌های علوم انسانی، معمولاً در کارشناسی، درس «روش تحقیق»؛ در کارشناسی ارشد، «روش تحقیق پیشرفته» و در دکتری تخصصی، «مبانی فلسفی روش تحقیق» جزء واحدهای اصلی رشته‌هایی نظیر مدیریت و ... است؛ اما گویا عنوان یا قالب مشترک برای فرمهای پروپوزال، هیچ تمایزی برای لزوم تفاوت سطح تحقیقات کارشناسی ارشد و دکتری قائل نیست.

در ابتدای فرمها معمولاً به مسئله اصلی تحقیق و تشریح و بیان موضوع اشاره می‌شود؛ اما در ادامه، اصالت به روش داده می‌شود و این روند بر خلاف شعار مسئله‌محوری است. ساختار کلی فرمهای پروپوزال معمولاً به این صورت است که در قسمت مشخص کردن نوع تحقیق، انواع تحقیق به بنیادی، کاربردی، توسعه‌ای، ارزیابی یا عناوین مشابه تقسیم می‌شوند. اما در ادامه، فضای کلی حاکم بر پروپوزال‌ها، تفکرات کاربردی، کمی‌گرایی و پوزیتیویستی است و اندیشه‌های بنیادی از بنیاد، فراموش می‌شوند.

در برخی پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و رساله‌های دکتری علوم انسانی و اجتماعی، مطالب مختلفی در ارتباط با برخی از مبانی فلسفی انسان‌شناسی، هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی معطوف به مبانی دینی مطرح می‌شود که طرح آنها مبتنی بر ساختار فرمهای پروپوزال نیست؛ بلکه نشأت گرفته از اندیشه‌های برخی اساتید و دانشجویان است.

۴. چارچوب نظری پژوهش

تحقیق حاضر بر این مبنا استوار است که علوم انسانی و اجتماعی، مبتنی بر مبانی فلسفی‌اند. منظور از «مبانی فلسفی» در این پژوهش، سلسله‌دانشهایی است که جنبه‌های مختلف اساسی یک موضوع، شامل هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، روش‌شناسی و ارزش‌شناسی را در بر می‌گیرند. منظور از مبانی فلسفی، گزاره‌های مبنایی فلسفی محیط بر قلمرو رشته‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی است. این مبانی، در بحثهای فلسفی بررسی و هنگام بررسی یک رشته علمی خاص، مفروض در نظر گرفته می‌شوند و تحت

۸۳۲ ◊ فرمهای پروپوزال و تولید علوم انسانی اسلامی

عناوین مختلف، تقسیم‌بندی می‌شوند. البته بعضی اوقات ممکن است یک پژوهشگر به صورت خودآگاه به این مبانی توجه نداشته باشد.

گفتنی است که این چارچوب، منافاتی با بهره‌برداری از سنتهای تجربی و تعقلی (برهانی) موجود در علوم انسانی و اجتماعی ندارد؛ البته به شرطی که در تناقض با گزاره‌های اصلی مبانی فلسفی پنج‌گانه ذکر شده نباشند.

ب) روش‌شناسی پژوهش

اگر بخواهیم با ادبیات مرسوم در منابع مربوط به روش تحقیق و آنچه معمولاً در پژوهشها مطرح می‌شود سخن بگوییم، باید گفت که روش پژوهش حاضر از جنبه کلی، تعقلی^۱ و از لحاظ هدف، بنیادی؛ از لحاظ ماهیت، توصیفی-تحلیلی و از لحاظ شیوه گردآوری اطلاعات، از نوع اسنادی کتابخانه‌ای است. رویکرد این تحقیق، نگاه به علوم انسانی و اجتماعی از بیرون از قلمرو آنهاست و با هدف تولید علوم اسلامی و نظریه‌پردازی، تحقیقی بنیادی در حوزه مطالعات علوم انسانی و اجتماعی است.

ج) یافته‌های پژوهش

در این پژوهش، برای یافتن پاسخ مسئله تحقیق و سؤالات اساسی مطرح شده، مطالعات هدفمندی صورت گرفت که یافته‌های این بررسی‌ها در ادامه ارائه می‌شود.

۱. تفاوت تحقیقات بنیادی و روش داده‌بنیاد

اشتراک لفظی واژه «بنیادی» در تقسیم‌بندی انواع تحقیق بر مبنای هدف و در ترجمه، روش داده‌بنیاد یا زمینه‌ای^۲ به «تحقیقات بنیادی»، موجب می‌شود که به محض سخن از تحقیقات بنیادی، برخی فکر می‌کنند باید از روش «گراند تئوری» استفاده کرد. این روش دارای ویژگی‌ها، موارد کاربرد و نقاط قوت و ضعف خاص خود است و روشی برای اکتشاف نظریه است، نه تولید آن؛ در صورتی که «تحقیقات بنیادی»، یکی از انواع تحقیقات در تقسیم‌بندی تحقیقات معطوف به هدف است که هدف از آن، نظریه‌پردازی و تولید علم و دانش است. (شریفی، ۱۳۹۷: ۸۲)

۱ روش‌های کلی عبارتند از: تعقلی، نقلی و تجربی.

۲. مبانی فلسفی، تولید علم بومی و نظریه‌پردازی

مبانی فلسفی، مهم‌ترین مدخل ورود ارزشها، هنجارها و فرهنگ بومی به نظریه‌ها و مدلها می‌باشند و لایه‌های محسوس و بیرونی نظریه‌ها و مدلها، نشان‌دهنده بخش کاربردی آنهاست. تغییر در هر یک از مبانی فلسفی، موجب تغییرات اساسی در کلیت یک پارادایم یا نظریه خواهد شد. منظور از «مبانی فلسفی» در این پژوهش، سلسله‌دانشهایی‌اند که ابعاد و جنبه‌های گوناگون اساسی یک موضوع، شامل هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، روش‌شناسی و ارزش‌شناسی را در بر می‌گیرند که پایه و تشکیل‌دهنده زیرساختهای اصلی علوم انسانی و اجتماعی‌اند.

۳. پیش‌فرضهای روش‌شناسی و نظریه‌پردازی

انتخاب روش تحقیق به پیش‌فرضهای محقق درباره روش‌شناسی برمی‌گردد. نخست، مفاهیم روش و روش‌شناسی و تفاوت این دو با یکدیگر را مرور خواهیم کرد.

یک) روش تحقیق و روش‌شناسی

روش، عبارت است از مجموعه طرّقی که هدایت‌کننده انسان به کشف مجهولات است؛ مجموعه قواعدی که باید هنگام تحقیق و بررسی واقعیات استفاده کرد و مجموعه فنون و ابزاری که راهبر انسان از مجهولات به معلومات است (ساروخانی، ۱۳۹۳: ۲۴). برخی، بخش ابزار گردآوری اطلاعات را فن تحقیق نامیده‌اند (خسروپناه، ۱۳۸۹: ۱۷۵). روش، فنون یا رویه‌های عملی است که در گردآوری و تحلیل داده‌های مرتبط با یک سؤال پژوهشی یا فرضیه استفاده می‌شود (محمدپور، ۱۳۸۹: ۵۷). روش، مسیری است که محقق در سلوک علمی خود طی می‌کند و روش‌شناسی، دانشی است که به شناخت آن مسیر می‌پردازد (پارسانیا، ۱۳۹۵: ۱۱۱). روش‌شناسی عبارت است از فرایند تولید علم که مبتنی بر مبانی نظیر مبانی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی است. روش‌شناسی یک پارادایم علمی است که قابلیت تعمیم به دیگر پارادایم‌ها را ندارد. (حسنی، ۱۳۹۷: ۱۴۷)

دو) تفاوت ریشه‌ای روش‌شناسی در تحقیقات کاربردی و بنیادین

روش‌شناسی در تحقیقات کاربردی، مؤخر از نظریه است و ناظر بر روش کاربرد یک نظریه علمی در حوزه‌های شناختی مرتبط با نظریه است. اما روش‌شناسی در تحقیقات بنیادین، ناظر بر روشی است که مقدم بر نظریه است و ناظر بر روشی است که طی مسیر آن، نظریه‌های علمی تولید می‌شوند. می‌توان گفت روشهای توسعه‌ای، کاربردی و ارزیابی از نظر وجودی، پس از روش بنیادی قرار می‌گیرند.

سه) تفاوت انواع کلی روش و بررسی‌های خرد

یکی از نکات اساسی و محوری، لزوم توجه به انواع کلی روش است. در هر پژوهش، قبل از بررسی‌های خرد، لازم است توجه شود که در سطح کلان، تحقیق خود را با کدام روش انجام می‌دهیم.

۸۳۴ ◊ فرمهای پروپوزال و تولید علوم انسانی اسلامی

تقسیم‌بندی‌های مختلفی برای دسته‌بندی کلی در روش‌شناسی وجود دارد. برخی اندیشمندان، روشها را به سه دسته کلی تقسیم می‌کنند: ۱. روشهای تجربی؛ در علوم مثل فیزیک، شیمی، زیست‌شناسی، زمین‌شناسی، هواشناسی و نظایر آن می‌توان از روش تجربی استفاده کرد. البته تجربه انواع مختلفی دارد، اما فصل مشترک همه آنها روش مبتنی بر مشاهده و آزمایش است. ۲. روشهای نقلی و تاریخی؛ در دسته دیگری از علوم، باید صرفاً از اسناد و مدارک استفاده کرد، مثل تاریخ. ۳. روش تعقلی - تحلیلی: در مسائل صرفاً تعقلی، نظیر مسائل علم منطق، فلسفه، ریاضیات و ...، روش حل مسائل، روش تعقلی و تحلیلی است. در هیچ آزمایشگاهی نمی‌توان معلوم کرد که معادله درجه دوم چگونه حل می‌شود؛ همچنان که در هیچ آزمایشگاهی نمی‌توان معلوم کرد که اصالت با وجود است یا با ماهیت. (مصباح یزدی و عابدینی، ۱۳۸۸: ۱۲-۴)

۴. آسیب تحویلی‌نگری در علوم انسانی و اجتماعی

یکی از مهم‌ترین مشکلات برخی نظامهای فکری و علوم اجتماعی برآمده از آنها، نگرش یکسویه و تحویلی‌نگری^۱ روشی و ... در علم است. تحویلی‌نگری، به عنوان مانع اساسی در دستیابی به دیدگاه جامع در خصوص مسئله و موضوع پژوهش، عبارت است از تقلیل یک پدیده دارای اضلاع مختلف، به ضلع خاص آن و حصر توجه به یک بُعد و غفلت از سایر ابعاد یا ارجاع کلیت پدیده به مجموعه عناصر آن. (موسوی، ۱۳۹۴: ۹۵)

برخی تفکرات در علم جدید بر مبنای حصر روش معرفت به حس، مشاهده و تجربه، ابعاد مختلفی از پدیده‌ها را نادیده می‌گیرند. اینها با فروکاستن هستی به طبیعت مادی و تحویل انسان به جسم و بدن، چشم خود را بر ماورای طبیعت و آموزه‌های مبتنی بر وحی می‌بندند و موضوعات علوم اجتماعی را فقط از زاویه طبیعت بی‌ارتباط با عالم غیب، نگاه می‌کنند. بر اساس همین خاستگاه است که انسان غربی، خود را مالک بی‌منازع طبیعت و هستی قلمداد می‌کند.

واقعیت آن است که در رابطه با کنشهای انسانی، به ویژه کنشهای اجتماعی انسان که موضوع علوم اجتماعی است، با موضوعات چندلایه و چندوجهی مواجهیم. لذا نباید در این موارد، خود را در روشهای کمی و تجربی محدود کنیم. یکی از مشکلات عمومی در فرمهای پروپوزال، تأویل تمامی امور به کمیّت است و به همین سبب، پای ثابت این فرمها، «تعریف جامعه آماری» و «روش نمونه‌گیری» است.

۵. عوامل مؤثر در گزینش روش

عوامل اصلی در گزینش روش عبارتند از: مسئله و موضوع تحقیق، هدف از تحقیق و مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی.

یک) تناسب روش و روش‌شناسی با مسئله و موضوع تحقیق

روش هر علم با موضوع یا ماهیت مسائل آن علم تناسب دارد. تأثیر موضوع به حدی است که می‌توان آن را ملاک تقسیم علوم دانست و به تبع آن برای هر نوع دانش، یک روش یا ترکیبی از روشها را در نظر گرفت. اگر مسئله و موضوع پژوهش از امور طبیعی و مادی باشد، روش تحلیل آن تجربی خواهد بود؛ اما اگر مسئله و موضوع پژوهش از امور انتزاعی و عقلانی باشد، روش تحلیل آن تعقلی و فلسفی است و اگر مسئله و موضوع تحقیق از امور تاریخی باشد، روش تحلیل آن نقلی و تاریخی خواهد بود. (شرفی، ۱۳۹۴: ۴۱۴-۴۱۱)

دو) رابطه میان روش با هدف از تحقیق

توجه به مسئله طریقت و موضوعیت، در فهم رابطه روش و موضوع و هدف از تحقیق، مهم است. در علوم اجتماعی، هم راهی که می‌خواهیم برویم اهمیت دارد و هم جایی که می‌خواهیم برسیم. همچنانکه در علوم پزشکی، سلامتی مسئله‌ای نفس‌الامری است و موضوعیت دارد؛ در علوم اجتماعی نیز مصلحت نفس‌الامری مهم است و اهمیت آن اگر از مصلحت نفس‌الامری علوم پزشکی بیشتر نباشد، کمتر نیست.

سه) رابطه بین روش‌شناسی بنیادین و سایر مبانی فلسفی

یک سؤال اساسی این است که آیا بین روش‌شناسی و سایر مبانی فلسفی رابطه‌ای وجود دارد؟ اگر رابطه‌ای وجود دارد، این رابطه چگونه است؟ آیا رابطه به صورت خطی است؟ اگر رابطه خطی است، ترتب مبانی چگونه است؟ اگر رابطه به صورت خطی نیست، چگونه است؟ نوع پاسخ به این سؤالات، تأثیرات اساسی در طراحی ساختار پروپوزال تحقیقات بنیادی دارد و زمینه‌ساز یا بسترسوز تولید نظریه‌های علوم اجتماعی اسلامی خواهد بود.

در خصوص ارتباط و نسبت مبانی فلسفی، دیدگاههای مختلفی وجود دارد. تا آنجا که نگارنده بررسی کرده است، درباره ارتباط بین برخی از مبانی، سخن گفته شده است؛ اما هیچ منبعی اعم از مقاله، کتاب، پایان‌نامه و رساله به بررسی رابطه بین پنج مبانی فلسفی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی به طور همزمان نپرداخته است.^۱ می‌توان دیدگاههای مختلف در این زمینه را در پنج دسته کلی ذیل، تقسیم‌بندی کرد:

- دیدگاه جزیره‌ای و عدم اعتقاد به ارتباط میان مبانی فلسفی: این دیدگاه، اندیشه حاکم بر تفکرات پوزیتیویستی حاکم بر شاکله پروپوزال‌های تحصیلات تکمیلی و معتقد به حصر روش تحقیق در

۱. نگارنده بالغ بر هزار منبع مرتبط با این مباحث را اعم از کتاب، مقاله، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رساله دکتری و ... بررسی کرده است.

۸۳۶ ♦ فرمهای پروپوزال و تولید علوم انسانی اسلامی

روش حسّی و تجربی است. اصولاً ظهور پارادایم‌های مختلف نظیر انتقادی، تفسیری، فمینیستی و... در غرب در تقابل با این دیدگاه بوده است.

- دیدگاه اعتقاد به رابطه یکطرفه خطی بین برخی از مبانی فلسفی: این دیدگاه، شایع‌ترین دیدگاه انتشار یافته است. اشخاصی که به ارتباط خطی بین مبانی فلسفی قائل‌اند، برخی از مبانی را به صورت خطی دارای تقدّم نسبت به برخی دیگر می‌دانند؛ برای مثال، می‌گویند: هستی‌شناسی بر معرفت‌شناسی تقدّم دارد؛ زیرا تا هستی یک پدیده وجود خارجی نداشته باشد، معرفت نسبت به هستی بدون معنا خواهد بود. افرادی دیگر، معرفت‌شناسی را مقدّم بر هستی‌شناسی می‌دانند و می‌گویند: خود عبارت هستی‌شناسی، در بطن خود حکایتگر موضوع شناخت و معرفت نسبت به هستی است. به خصوص آنان که تمامی معرفت را بر ساخته ذهن انسانها می‌دانند، قائل به این تقدّم‌اند. برخی معتقدند ارزش‌شناسی (ایدئولوژی)، برآمده از جهان‌بینی (هستی‌شناسی و انسان‌شناسی) است و جهان‌بینی‌ها، زاده شناخت‌شناسی‌ها می‌باشند؛ پس قبل از هر چیز باید شناخت‌شناس بود (مطهری، ۱۳۷۶: ۱۷-۱۴). برخی از معتقدان به تقدّم معرفت‌شناسی بر هستی‌شناسی می‌گویند: قبل از هستی‌شناسی، ابتدا باید منابع معرفت و معیار صدق گزاره‌ها و امور دیگری از معرفت‌شناسی را مشخص کرده باشیم (حسین‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۳۰-۱۲۹). برخی معتقدند انسان‌شناسی زیرمجموعه هستی‌شناسی است؛ زیرا انسان زیرمجموعه هستی است (علوی، ۱۳۸۶: ۲۲). بعضی دیگر می‌گویند: اساس شناخت، چه در هستی‌شناسی و چه در معرفت‌شناسی، مربوط به فاعل شناسا؛ یعنی انسان است. بنابر این، انسان‌شناسی مقدّم بر بقیه مبانی است. برخی به ارتباط میان ارزش‌شناسی و سایر مبانی فلسفی اعتقاد دارند. برای مثال، بر اساس آیه شریفه «ان تتقوا الله يجعل لکم فرقانا» معتقدند انواع مختلف شناخت و معرفت، تحت تأثیر یکی از عوامل مطرح در ارزش‌شناسی (تقوا) می‌باشند. اشخاصی نظیر بساختگرایان نیز معتقدند هرگونه شناخت افراد، متأثر از شرایط زمانی و مکانی اشخاص است؛ لذا ارزشهای حاکم در زمانها و مکانهای مختلف، نقش اصلی را در انواع شناخت دارند. بنابر این، ارزش‌شناسی دارای تقدّم نسبت به سایر مبانی است. برخی درباره رابطه روش‌شناسی با هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی، معتقدند که برای رسیدن به روش‌شناسی باید از دالان هستی‌شناسی و سپس معرفت‌شناسی گذشت و موضع خود را در قبال این مبانی مشخص کرد تا بتوان به شناخت روش نایل شد (حسینی، ۱۳۹۷: ۱۴۶). برخی معتقدند روش‌شناسی بر انواع مختلف شناخت، نظیر هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی تقدّم دارد؛ زیرا تا فرایند کسب معرفت طی نشود، هیچ‌گونه شناختی حاصل نمی‌شود. (پارسا، ۱۳۸۸: ۴۰)

- دیدگاه اعتقاد به ارتباط دوطرفه میان برخی از مبانی فلسفی: برخی اعتقاد به رابطه متقابل بین بعضی از مبانی فلسفی دارند؛ برای مثال، برخی در زمینه رابطه روش‌شناسی و معرفت‌شناسی معتقدند بین روش تحقیق یک علم، با همان علم همبستگی متقابل وجود دارد. (فرامرزی‌رامکی، ۱۳۸۸: ۳۷)

سلمان فرهمند و علی اکبر فرهنگی ♦ ۸۳۷

- دیدگاه این‌همانی میان برخی مبانی فلسفی: برخی معتقدند اعتقاد اشخاصی نظیر ملاصدرا به «مساوق بودن وجود و علم»، به نوعی اعتقاد به این‌همانی میان برخی مبانی فلسفی نظیر هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی است. همچنین اعتقاد به اتحاد علم و عالم و معلوم نیز بیانگر نوعی این‌همانی میان معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی و هستی‌شناسی است.

- دیدگاه دیالکتیکی و شبکه ارتباطی بین مبانی فلسفی: نگارنده معتقد است هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی، آن‌چنان در هم تنیده شده‌اند که پرداختن به هر یک، به معنای داشتن یک‌سری پیش‌فرض درباره بقیه است. بررسی روابط متقابل مبانی پنج‌گانه مذکور، مجال و مقال دیگری می‌طلبد که نگارنده در رساله خود، به طور مبسوط به آن پرداخته است. اما با توجه به اینکه مسئله اصلی در این تحقیق، فرمهای پروپوزال است که راهنمای روش تحقیق و مرتبط با مباحث روش‌شناسی‌اند، بر این نکته تأکید می‌شود که روش‌شناسی دارای ارتباط متقابل با سایر مبانی فلسفی است.

تعریف ملاصدرا از فلسفه نیز مبتنی بر نگرشی تلفیقی از مبانی پنج‌گانه مذکور است. ملاصدرا فلسفه را چنین تعریف می‌کند: «اعلم أن الفلسفة استكمال النفس الإنسانية بمعرفة حقائق الموجودات على ما هي عليها والحكم بوجودها تحقيقاً بالبراهين لا أخذاً بالظن والتقليد بقدر الوسع الإنساني وإن شئت قلت نظم العالم نظماً عقلياً على حسب الطاقة البشرية ليحصل التشبه بالباري تعالى» (صدرالمتألهين، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۰). در جدول ذیل، هر یک از واژه‌ها یا عبارتهای به کار رفته در تعریف ملاصدرا همراه با مبانی فلسفی متناظر مرتبط نشان داده شده‌اند.

واژه یا عبارت	مبانی فلسفی متناظر مرتبط
استكمال	ارزش‌شناسی و هستی‌شناسی
النفس الإنسانية	انسان‌شناسی
معرفة حقائق الموجودات على ما هي عليها	معرفت‌شناسی
الحكم بوجودها	هستی‌شناسی
تحقيقاً بالبراهين لا أخذاً بالظن والتقليد	روش‌شناسی
بقدر الوسع الإنساني	انسان‌شناسی
نظم العالم	ارزش‌شناسی و هستی‌شناسی
نظماً عقلياً	ارزش‌شناسی و روش‌شناسی
على حسب الطاقة البشرية	انسان‌شناسی
ليحصل التشبه بالباري تعالى	انسان‌شناسی و هستی‌شناسی

۶. رابطه تولید نظریه بنیادی و مبانی فلسفی

نظریه بنیادی عبارت است از: نظریه‌ای که از فروض بنیادی آن حیطه دانشی استخراج می‌شود. منظور از فروض بنیادی، مجموعه‌ای از دانشهای مسلم‌انگاشته‌شده‌ای است که بر کل آن حیطه دانشی - نه بخشی از آن - تأثیر می‌گذارد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۴: ۲۹۴). نظریه‌های علوم اجتماعی مبتنی بر انواع دیدگاههایی است که نظریه پرداز به صورت آگاهانه یا ناآگاهانه درباره این امور دارد: چگونگی هستی، امکان و راههای دست یافتن به معرفت درست، ساحات وجودی انسان، هدف نهایی از زندگی انسان، سعادت غایی انسان، ذاتاً شرور یا خیرخواه بودن انسانها و... (شریفی، ۱۳۹۷: ۱۸۱)

تمامی نظریه‌های علوم اجتماعی از روشهای تحقیق بنیادین استخراج می‌شوند و سپس، روش کاربردی مقتضی خود را خواهند داشت. مبادی و اصول موضوعه تشکیل دهنده روش بنیادین عبارتند از: هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی. این مبانی، پیش‌فرضهای پنهان یا آشکار هر نظریه‌پردازند. هر روش‌شناس، بر اساس مبانی فلسفی خویش، به شناسایی و توصیف روشی خاص می‌پردازد (امین‌پور، ۱۳۸۹: ۴۸-۴۷). شکل‌گیری رابطه منطقی بین مبانی فلسفی و تحوّل علوم را می‌توان در الگوی ذیل نمایش داد:

گفتنی است که رویکردهای اجتماعی، ذیل تعامل روشهای معرفتی بنیادین، نه تنها در تقابل با یکدیگر قرار ندارند و نافی هم نیستند، بلکه در راستای روش بنیادین با یکدیگر هماهنگ‌اند.

(د) بحث و نتیجه‌گیری

۱. اصولاً فرمهای پروپوزال محقق در دانشگاههای مختلف، برای تحقیقات بنیادی معطوف به علوم انسانی اسلامی بومی طراحی نشده‌اند. فرمهای پروپوزال تحصیلات تکمیلی علوم اجتماعی، نقشه راهی پیش پای دانشجویان قرار می‌دهند که نه تنها معطوف به نظریه‌پردازی و تولید علوم اسلامی نیستند، بلکه دانشجویان را در مسیر مخالف راهبری می‌کنند.

نوعی حصار در حصار و سیر جبری در فرمهای پروپوزال وجود دارد. از یک سو، حصار محوریت روش‌شناسی (به جای در نظر گرفتن تمامی مبانی فلسفی) و از سوی دیگر، حصار تحویل‌گرایی روشی به

تفکرات پوزیتیویستی، پژوهشگر را به سمت نوعی خاص از تفکرات ضد تولید علوم بومی سوق می‌دهد. فرمهای پروپوزال کنونی، نقشه راهی‌اند که راهنمای دانشجویان به یکی از رویکردهای تأسیسی و اجتهادی معطوف به علم در چارچوب اندیشه‌های اسلامی در این خصوص نیستند.

۲. لازم است اصلاحات متناسب تحقیقات بنیادی در فرم پروپوزال دکتری تخصصی رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی صورت پذیرد. برخی از مهم‌ترین ویژگی‌هایی که فرمهای پروپوزال مطلوب ناظر به تولید علوم انسانی بومی باید واجد آنها باشند عبارتند از:

- نوشتن «بسم الله الرحمن الرحيم»^۱ در صدر فرم.

- در نظر گرفتن بخشی با عنوان «پیش‌فرضهای مبانی فلسفی تحقیق: هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی، ارزش‌شناسی و روش‌شناسی». عدم توجه و نادیده گرفتن اهمیت فرانظریه‌های حاکم بر پارادایم‌ها در فرمهای پروپوزال تحصیلات تکمیلی، از عوامل اساسی عدم تولید علم در چارچوب اندیشه‌های اسلامی است. مهم‌ترین آسیب در فرمهای پروپوزال، عدم سریان فرانظریه‌های مبتنی بر مبانی فلسفی اسلامی در محتوا، ساختار، ادبیات و تدوین این فرمها و در نتیجه، در پژوهشهای مبتنی بر این فرمهاست.

- در بخش روش تحقیق، ابتدا روش کلی تحقیق مشخص شود و سپس روشهای جزئی و خرد بیان شوند و رویکرد پیشینی (تحلیلی - منطقی) یا پسینی (تاریخی - جامعه‌شناسانه و ...) تحقیق نیز بیان شود.

- در نظر گرفتن بخشی با عنوان قلمروهای تخصصی و عمومی موضوع تحقیق.

- در نظر گرفتن بخشی با عنوان اعتبارسنجی تحقیق (جایگزین مباحث روایی و پایایی).

پیشنهاها

۱. تدوین پروپوزال مخصوص تحقیقات بنیادین معطوف به نظریه‌پردازی و تولید علوم انسانی و اجتماعی با رویکرد اسلامی توسط شورای عالی انقلاب فرهنگی و ابلاغ به دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی.

۲. تعیین کارگروه تهیه پروپوزال در دانشکده‌های مختلف تحصیلات تکمیلی به ریاست رئیس دانشکده و ترکیبی شامل اعضای که اعتقاد به علوم انسانی اسلامی دارند؛ به خصوص اساتید دارای

۱. عنایت شود که هیچ عبارتی نمی‌تواند نقش و تأثیری که «بسم‌الله» در فرایند انجام پژوهش دارد، داشته باشد.

۸۴۰ ◊ فرمهای پروپوزال و تولید علوم انسانی اسلامی

نظریه در این خصوص و اعضایی که مبانی فلسفی روش تحقیق رشته یا رشته‌هایی از زیرمجموعه‌های دانشکده‌ذی‌ربط را تدریس کرده‌اند و اشخاص استخوان خرد کرده و دغدغه‌مند معتقد به تولید علوم اسلامی در رشته‌ها و گرایشهای تحصیلی مربوطه حتی از خارج دانشکده و دانشگاه مربوطه.

۳. جلب مشارکت شورای تحول علوم انسانی شورای عالی انقلاب فرهنگی در برگزاری همایشها و کنگره‌هایی با عنوان «علوم انسانی اسلامی عمومی و تخصصی» به منظور بهره‌برداری از نتایج کمیسیونهای تخصصی این همایشها و کنگره‌ها در آیین‌نامه‌ها و دستورالعملهای ابلاغی به دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی.

۴. اجازه انجام رساله‌های دکتری با مشارکت سه دانشجوی دکتری و سه استاد راهنما و سه استاد مشاور در سه حوزه الف) رشته تخصصی مربوطه؛ ب) یکی از رشته‌های الهیات (نظیر قرآن و حدیث و ...؛ ج) یکی از رشته‌های فلسفه (مثل فلسفه و کلام اسلامی و ...).

۵. لزوم گذراندن درسی با عنوان نظریه‌پردازی در مقطع تحصیلی دکتری تخصصی علوم انسانی. بهار ۱۳۹۶ در جلسه‌ای که با حضور رئیس دانشگاه، معاون آموزشی و برخی از مدیران گروههای آموزشی محل تحصیل اینجانب^۱ تشکیل شد، یکی از پیشنهادهای نگارنده، لزوم گذراندن سه واحد نظریه‌پردازی در مقطع تحصیلی دکتری تمامی رشته‌های علوم انسانی بود. خوشبختانه در مهر ۱۳۹۶، زمینه‌سازی برای ارائه واحد درسی نظریه‌پردازی در دانشگاهها در جلسه ۹۶ شورای علمی راهبردی دبیرخانه هیئت حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره شورای عالی انقلاب فرهنگی انجام شد. ان شاء الله هرچه سریع‌تر به سرانجام مطلوب برسد.

۶. لزوم گذراندن درس انسان‌شناسی در مقاطع تحصیلی تکمیلی رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی. موضوع اصلی این رشته‌های تحصیلی، انسان است؛ اما هنگامی که دانشجو در خیلی از رشته‌ها هیچ واحد انسان‌شناسی مبتنی بر بینش اسلامی نگذرانده باشد، در مسیری حرکت می‌کند که فرایندهای غربی رشته‌های علوم انسانی و اجتماعی (نظیر جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، مدیریت، حقوق، علوم سیاسی و ...) مبتنی بر هستی‌شناسی و سایر مبانی فلسفی مادی‌گرای، به او القا کرده‌اند. پیشنهاد گذراندن درس دو یا سه واحدی انسان‌شناسی در تمامی رشته‌های علوم انسانی نیز توسط نگارنده در جلسه مذکور در بند پیش مطرح شد. در آذر سال ۱۳۹۸، در کمیسیون تخصصی مدیریت تحول علوم انسانی در پنجمین کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، معاون پژوهش، معاون اساتید و مدیر تدوین سند و نظارت شورای اسلامی شدن دانشگاه شورای تحول علوم انسانی شورای عالی

۱. پردیس البرز دانشگاه تهران.

سلمان فرهمند و علی اکبر فرهنگی ❖ ۸۴۱

انقلاب فرهنگی به عنوان اساتید مدعو حضور داشتند. یکی از سؤالات نگارنده (عضو این کمیسیون) از آنان این بود که با توجه به ضرورت مربوطه چرا درسی با عنوان انسان‌شناسی در تمامی رشته‌های علوم انسانی نداریم؟ پاسخ آنان این بود که زیر نظر رئیس شورای تحول علوم انسانی، در حال تدوین کتابی در زمینه انسان‌شناسی‌اند. اولاً، اینکه چهل سال پس از انقلاب فرهنگی، تازه در حال تدوین چنین کتابی باشیم، بسیار قابل تأمل است. ثانیاً، اظهار نکردند که آیا چنین درسی نیز تصویب و ابلاغ خواهد شد یا نه؟

۷. تدریس دروس مبانی فلسفی روش تحقیق، توسط اساتیدی که علاوه بر تخصص در رشته تخصصی مربوطه، در فلسفه اسلامی نیز ورود داشته باشند.

منابع

- قرآن کریم.
- امین پور، فاطمه (۱۳۸۹). «نقش قرآن در روش‌شناسی علوم اجتماعی». عیار پژوهش در علوم انسانی، سال دوم، ش ۲: ۴۵-۷۰.
- پارسانیا، حمید (۱۳۹۵). روش‌شناسی انتقادی حکمت صدرایی. قم: کتاب فردا، چ دوم.
- پارسانیا، حمید (۱۳۸۸). «روش‌شناسی علوم انسانی با رویکرد اسلامی». عیار پژوهش در علوم انسانی، سال اول، ش ۲: ۳۹-۵۴.
- حسنی، سید حمیدرضا (۱۳۹۷). درآمدی بر پارادایم اجتهادی دانش عملی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۲/۱۰/۲۹). «بیانات در دیدار جمعی از نخبگان حوزوی». بازنشانی شده در: ۱۳۹۹/۵/۳۰، به نشانی: khamenei.ir
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۹). فلسفه فلسفه اسلامی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ساروخانی، باقر (۱۳۹۳). روشهای تحقیق در علوم اجتماعی؛ جلد اول: اصول و مبانی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چ هجدهم.
- شریفی، احمدحسین (۱۳۹۴). مبانی علوم انسانی اسلامی. تهران: آفتاب توسعه، چ دوم.
- شریفی، احمدحسین (۱۳۹۷). نظریه پردازی اسلامی در علوم انسانی. تهران: آفتاب توسعه.
- صدرالمتألهین (۱۹۸۱ م). الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، ج ۱. بیروت: دار احیاء التراث.
- علوی، سید حمیدرضا (۱۳۸۶). نکات اساسی در فلسفه تعلیم و تربیت و مکاتب فلسفی- تربیتی. کرمان: دانشگاه شهید باهنر.
- فرامرزقراملکی، احد (۱۳۸۸). «نگاهی به مبانی نظری روش تحقیق در گفت و گو با دکتر احد فرامرزقراملکی». عیار پژوهش در علوم انسانی، سال اول، ش ۱: ۳۷-۵۸.
- محمدپور، احمد (۱۳۸۹). روش در روش درباره ساخت معرفت در علوم انسانی. تهران: جامعه‌شناسان.
- مصباح یزدی، محمدتقی و جواد عابدینی (۱۳۸۸). «نواندیشی دینی و روش‌شناسی آن». عیار پژوهش در علوم انسانی، سال اول، ش ۲: ۳۸-۹.
- موسوی، سید مهدی (۱۳۹۴). الگوهای کلان تولید علوم انسانی اسلامی در بستر انقلاب اسلامی. تهران: آفتاب توسعه.

- **The holly quran**
- Alawi, Sayed Hamid Reza (2007). **Basic points in the philosophy of education and philosophical-educational schools**. Kerman: Shahid Bahonar University Press.
- Aminpour, Fatemeh (2009). "**The role of the Qur'an in the methodology of social sciences**". *Quality of Research in Humanities*, Second Year, Vol 2: 70-45.
- Faramarz Gharamaleki, Ahad (1388). "**A look at the theoretical foundations of the research method** in an interview with Dr. Ahad Faramarz Gharamolki." *The standard of research in the humanities*, first year, pp. 1: 58-37.
- Hassani, Seyed Hamid Reza (2018). **An Introduction to the Ijtihad Paradigm of Practical Knowledge**. Qom: Seminary and University Research Institute.
- Khamenei, Seyed Ali (29/10/1382). "**Statements** in a group meeting of the seminary elites." Retrieved on: 30/5/1399, to: khamenei.ir
- Khosropanah, Abdul Hussein, (2010). **Philosophy of Islamic Philosophy**. Tehran: Institute of Islamic Culture and Thought.
- Mesbah Yazdi, Mohammad Taghi and Javad Abedini (2009). "**Religious Modernism and its Methodology**". *The standard of research in the humanities*, first year, pp. 2: 38-9.
- Mohammad pour, Ahmad (2010). **Method in Method on the Construction of Knowledge in the Humanities**. Tehran: Sociologists.
- Mousavi, Seyed Mehdi (2015). **Macro Patterns of Islamic Humanities Production in the Context of the Islamic Revolution**. Tehran: Aftab Tose'e.
- Parsania, Hamid (2016). **Critical Methodology of Hekmat Sadraei**. Qom: Farda Book, Second Edition.
- Parsania, Hamid (2008). "**Methodology of humanities with Islamic approach**". *The standard of research in the humanities*, first year, pp. 2: 54-39.
- Sadr al-Muta'allehin (1981). **The transcendent wisdom in the four intellectual journeys**, vol. 1. Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath.
- Sarukhani, Baqir (2014). **Research Methods in Social Sciences, Volume One: Principles and Foundations**. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies, Eighteenth Edition.
- Sharifi, Ahmad Hussein (2015). **Fundamentals of Islamic Humanities**. Tehran: Aftab Tose'e, Second Edition.
- Sharifi, Ahmad Hussein (2018). **Islamic Theorizing in the Humanities**. Tehran: Aftab Tose'e.

